

CENTER FOR
INSIGHTS IN
**SUR✓EY
RESEARCH**

Життя на деокупованих територіях очима мешканців

Проблеми відбудови та пріоритети
майбутнього розвитку

Серпень-вересень 2024

Життя на деокупованих територіях

Проблеми відбудови та пріоритети
майбутнього розвитку

Серпень-вересень 2024

Center for Insights in Survey Research

IRI.org

@IRI_Polls

© 2024 All Rights Reserved

Життя на деокупованих територіях

Copyright © 2024 Міжнародний республіканський інститут. Усі права захищено.

Заява про дозвіл:

Жодна частина цієї роботи не може бути відтворена в будь-якій формі чи будь-якими засобами, електронними чи механічними, включаючи ксерокопіювання, запис або будь-яку систему зберігання та пошуку інформації без письмового дозволу Міжнародного республіканського інституту.

Запити на дозвіл мають містити таку інформацію:

- ▶ Назва документа, для якого потрібен дозвіл на копіювання матеріалів.
- ▶ Опис матеріалів, для яких потрібен дозвіл на копіювання
- ▶ Мета використання скопійованих матеріалів та спосіб їх використання.
- ▶ Ваше ім'я, посада, назва компанії чи організації, номер телефону, номер факсу, адреса електронної пошти та поштова адреса.

Надсилайте всі запити на отримання дозволу на адресу:

Attn: Communications Department

International Republican Institute

1225 Eye Street NW, Suite 800

Washington, DC 20005

info@iri.org

Зміст

ЗАГАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ	5
I. Сприйняття деокупованих територій до та після окупації	8
II. Економіка та життя після деокупації.....	16
III. Місцева влада та процеси відбудови.....	28
IV. Бачення майбутнього розвитку.....	36
ВИСНОВКИ	38
Додаток А. Профіль учасників	40
Додаток Б. Скринер дослідження	41
Додаток В. Гайд дослідження.....	45

ЗАГАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ

Це соціологічне дослідження було проведене Соціологічною групою «Рейтинг» на замовлення Центру аналізу інформації та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту (IRI Ukraine). Метод дослідження – фокус-групові дискусії у форматі онлайн. Польові роботи були проведені у серпні та вересні 2024 року.

Мета дослідження

Визначити основні причини перебування на деокупованих територіях серед тих громадян, які не залишили місця проживання попри можливі загрози, та серед тих, хто повернувся додому в громади після деокупації. Визначити соціальні, економічні, безпекові, інфраструктурні, медичні та освітні аспекти, які найбільше хвилюють мешканців після деокупації, а також пріоритети майбутньої роботи місцевого самоврядування. Зрозуміти готовність різних груп громадян долучитися до процесу реконструкції та ретроспективне сприйняття ними представників місцевого самоврядування, лідерів громад тощо.

Дизайн дослідження

8 фокус-групових дискусій з мешканцями населених пунктів, які пережили окупацію, з 6 областей України, які було поділено на 2 умовних регіони: Регіон 1 охоплював Київську, Сумську та Чернігівську області, а регіон 2 - Миколаївську, Харківську та Херсонську області. У кожному регіоні було проведено по 2 фокус-групові дискусії з тими жителями, хто не виїжджав зі свого населеного пункту під час окупації (свідки окупації) та 2 фокус-групи з тими, хто виїжджав, але повернувся після деокупації регіону (репатріанти). У свою чергу, свідки окупації та репатріанти були поділені за віковим параметром: 18-35 років та 36+ років для кожної фокус-групи кожної категорії.

Як це зазвичай буває для якісних досліджень, результати цього дослідження не обов'язково відображають погляди всіх жителів деокупованих територій України.

Ключові результати

Про свої рідні міста та села учасники говорять з теплотою – відчувається любов до рідної землі. Війна оголила і значною мірою посилила ці почуття, відбулася переоцінка цінностей - люди визнають, що раніше не цінували те, що мали.

Мешканці, які залишились вдома після початку війни, серед основних причин свого рішення називають сімейні обставини (здебільшого похилого віку батьків) та економічні чинники (роботу, наявність майна, господарства, тощо).

Цікаво, що ті люди, які виїхали, послуговувалися, по суті, переважно тими самими аргументами, але є свої нюанси: виїхали в силу сімейних обставин, оскільки потрібно було вивезти сім'ю та особливо дітей, а також в силу економічних чинників, бо втратили роботу та/або житло.

Тих, хто виїхав і вже повернувся, а також тих, хто мігрував в межах України, толерують значно більше за тих, хто виїжджав за кордон і особливо тих, хто досі не

повернувся. До останніх відчують роздратування і образу, можливо певною мірою навіть заздрість.

Репатріанти, у свою чергу, тих, хто нікуди не виїжджав і пережив окупацію, називають сміливцями, ставляться до них з повагою. Але подекуди відчувається й осуд – мали б подумати за безпеку дітей в першу чергу.

Серед основних проблем, які повстали перед людьми після деокупації, називають зруйноване житло, брак ліків, продуктів харчування та товарів першої необхідності, відсутність електро-, газо- та водопостачання та зв'язку, замінування, зруйновані дороги та погане транспортне сполучення, тощо.

Здебільшого відмічають, що постачання продуктів та ліків, а також відновлення комунікацій – питання, які були вирішені в дуже стислі терміни (протягом кількох тижнів-місяців). Завдячують волонтерам та благодійникам, спільним зусиллям мешканців, рідше – органам влади. Значно гірша ситуація з реконструкцією помешкань, розмінуванням та ремонтом доріг.

Економічний розвиток оцінюється як такий, що має місце, але відбувається досить повільними темпами в силу об'єктивних обставин. Ностальгують, згадуючи як було до війни. З найкритичніших запитів: відновлення зруйнованих та будівництво нових підприємств, створення робочих місць, підвищення заробітних плат.

В контексті розвитку системи охорони здоров'я більшість риторики зосереджена на дотичній темі медичної реформи, зокрема багато говорять про своє невдоволення рядом її аспектів (скорочення лікувальних закладів, інститут сімейної медицини, тощо). При цьому, якщо відокремити суто постокупаційні проблеми, то першочерговим запитом є запит на відбудову зруйнованих та/або пошкоджених медичних закладів.

Аналогічна ситуація і з системою освіти. Багато невдоволення закриттям навчальних закладів та онлайн навчанням. Є запит на відновлення шкіл та садочків.

В безпеці себе не відчують і це природньо. Разом з тим, бомбосховищами користуються одиниці, і то спорадично. Вибухи, тривоги і небезпека стали буденністю та нормою життя.

Роботою місцевої влади скоріше не задоволені. Серед аргументів: бездіяльність, несправедливий розподіл гуманітарної допомоги, підозри в розкраданні коштів як місцевих бюджетів, так і коштів, виділених на реконструкцію. Часто негатив до влади інерційний – владу звикли критикувати, навіть якщо бракує конкретних аргументів. Присутнє критичне ставлення до тих чиновників, які тікали, а також тих, які співпрацювали з окупантами та/або здавали своїх співгромадян.

Разом з тим, відмічають, що процеси відбудови мають місце бути. Поступово, але відновлюється зруйнована гуманітарна та транспортна інфраструктура, відновлюються підприємства, тощо. При цьому, на думку учасників, не завжди і не вся відбудова є доцільною, поки йде війна.

Про походження коштів не рефлексують. Але, традиційно, вірять, що там де гроші – там завжди щось не чисто.

Особисто долучатись до відбудови скоріше не готові. Пройти курси з навичок, корисних для відбудови, охочих значно більше, але є відчуття, що це рівень соціально бажаної відповіді. Популярна теза – будь-яку роботу мають робити професіонали. Посилаються також на брак часу, велику зайнятість на основній роботі та наявність малих дітей, які потребують постійного догляду.

В картині майбутнього через 10 років багато надій на ідеальне життя. В першу чергу, говорять про закінчення війни. Свої населені пункти бачать відновленими та відродженими: багато дітей та молоді, працюють підприємства, люди мають роботу. Визнають, що великою мірою ця ідилія – заслуга самого народу.

I. Сприйняття деокупованих територій до та після окупації

Учасники дискусій, незалежно від віку, статі та регіону проживання, **з великою любов'ю говорять про рідні місця**: «я тут народився і живу», тут все «зелене, квітуче, красиве», дружне, гарні люди, «особливі, рідні». Говорять про те, що тут їхнє коріння і серце – «одним словом - це мій дім».

«Коли [з нашого населеного пункту - прим.] вийшла русня, то ми виходили на вулиці і готові були цілувати землю ... » Р8, жінка, 54 роки (свідки окупації, 36+, регіон I)

Зокрема, багато сентиментів виникають і на фоні війни, яка актуалізувала і підсилила сприйняття рідного дому, землі та людей навколо. Ті, хто залишався в окупації, більш яскраво описують свої почуття до рідної

землі. З особливим трепетом згадують момент деокупації – **«хотіли танцювати і співати, бо ми вільні»** та «не знали, куди себе від щастя діти».

«Дуже люблю нашу землю, дуже люблю наш народ. Знаєте, війна ще один раз показала, які ми люди, чого ми варті...», Р8, жінка, 54 роки (свідки окупації, 36+, регіон I)

«Від нього... якась аура ізлучається особисто для мене, що я не хочу бути ніде, окрім мого села», Р7, жінка, 27 років (репатріанти, 18-35, регіон II)

Причини, **чому залишились після початку війни**, кожен озвучує свої, але, по суті, всі вони зводяться до кількох основних:

- ▶ **причини пов'язані з сімейними обставинами (сім'я, батьки, діти)** – найчастіше говорять про стареньких батьків (часто хворих, для яких переїзд був би вкрай виснажливим)

«Старенька мама сказала: «Я нікуди зі своєї хати не піду!» Я не змогла її залишити», Р1, жінка, 55 років (свідки окупації, 36+, регіон I)

«Родные и близкие, друзья, дом... Ну, я не хотел отдавать свое родное захватчикам», Р8, чоловік, 22 роки (свідки окупації, 18-35, регіон II)

- ▶ **економічні чинники (робота, приватна власність)**. З того, що чи не найчастіше звучить – «треба було на роботу». Також, говорять про потребу доглядати за майном, господарством і тваринами (особливо старші опитані). При цьому, про відсутність особисто в себе коштів для виїзду говорять рідко, частіше звучить теза про те, що, ймовірно, ті хто виїхав, мали на те гроші.

«В мене квіти, в мене город, в мене батьки», Р5, чоловік, 20 років (свідки окупації, 18-35, регіон I)

«Мені нада було виходити на роботу, я працюю на швидкій допомозі... бо нікому було надавати медичну допомогу цивільному населенню. І мене забрали, не то що примусово, а попросили, щоб я вийшов на зміну, бо ніхто не хоче, всі бояться. І я вимушений був їхати на зміну між колонами російської техніки, які йшли наступом на місто Ізюм, а я їхав до роботи», Р5, чоловік, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

«Не знаю.. Хлів держав [прим. утримував], це раз. Своя земля тут. Не хотілося кидати все і їхати. Думав, що можливо, швидко це все якось закінчиться. А потім вже... Було вже страшно, коли багато людей їхало і їх якось повертали. Ну... Багато людей поїхало, приходилось дивиться якось там за собаками... Ну і працював тут. Ну, так якось, надіялись на краще...», Р3, чоловік, 51 рік (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

► *неможливість покинути населений пункт через швидкі темпи окупації. Тут про страх і відчуття небезпеки – великі ризики, «було страшно навіть з хати вийти, не те що кудись ще й їхати»; навколишня місцевість була захоплена; окупанти поводитись жорстоко по відношенню до місцевих жителів (багато історій про розстріляні машини), тощо.*

«Я не шукав шляхів, я шукав собі таке містечко, щоб сховатись», Р5, чоловік, 59 років (свідки окупації, 36+, регіон І)

«Ті, хто виїхав, вже їх немає в живих», Р8, жінка, 54 роки (свідки окупації, 36+, регіон І)

«Виїхати було нереально, росіяни розстрілювали машину просто», Р5, чоловік, 20 років (свідки окупації, 18-35, регіон І)

Поодинокі говорять про те, що **навіть не думали виїхати** – «а чому це я повинен виїжджати?», «краще на рідній землі». Також, дехто каже, що **залишився, щоб захищатися** – «боронити рідну землю». До всього, є ще й така причина залишитись, як **сором** – «а що про мене потім скажуть?»

«Здавалося, що це все не надовго, здавалося, що все буде добре, здавалося, що це просто паніка...», Р6, жінка, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

«Мені соромно було, як я здоровий дядько, буду виїжджати», Р7, чоловік, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон І)

Репатріанти про свій виїзд часто згадують на рівні «виїхали, бо вже неможливо було». Говорять, що це було дуже страшно, морально важко, часто не хочуть вдаватися в деталі. Особливо важко було виїжджати через росію. Абсолютна більшість опитаних переїжджали по країні: або в найближчі великі міста, або в безпечні регіони.

*«Я п'ять днів їхала, через Латвію, Литву до Польщі, п'ять днів виїжджали.
Це так страшно було вообщє...», Р2, жінка, 30 років (репатріанти, 18-35,
регіон II)*

Часто говорять про те, що повернулися одразу, як тільки з'явилася можливість (йдеться про деокупацію). Цікаво, що **причини повернутися в репатріантів часто співпадають з причинами залишитися в свідків окупації**, і зводяться вони до наступних:

- ▶ причини пов'язані з **сімейними обставинами** – вдома залишилися батьки. Родичі, друзі, тощо.

«У мене батько залишався тут, і тут брати, Я розумію, що треба підтримувати дорослих, старих людей. Тому, звичайно, намагалися швидше вернутися додому», Р5, чоловік, 42 роки (репатріанти, 36+, регіон I)

- ▶ **економічні чинники** (робота, приватна власність) – закінчились гроші, не влаштуватися на новому місці, не знайшли роботу, дорого платити за оренду помешкання, тощо.

«Я повернувся, все-таки вдома огорід. У мене 65 кустів роз, красивих. Ну вже я не мог покинути всю цю красу і хату...», Р5, чоловік, 65 років (репатріанти, 36+, регіон II)

- ▶ **туга за домом** - нема ніде краще ніж вдома, свої люди рідніші і зрозуміліші

«Як кажуть, виліковують стіни і хотілось додому», Р6, жінка, 27 років (репатріанти, 18-35, регіон II)

Підсумовуючи, можна сказати, що ті люди, які залишилися вдома під час окупації, належать до категорії людей, яким значно важче (порівняно з іншими) даються зміни, особливо такі глобальні, навіть незважаючи на ступінь об'єктивної небезпеки навколо. Вони не уявляють, як можна залишати свої життя, усталене, звичне, зрозуміле і їхати в нікуди, в нове, в невідоме, часто ні з чим.

Реальна, глибинна причина тут здебільшого одна, і її вербально майже ніхто не комунікує.

Це **страх** - страх перед невідомістю (куди податися), страх перед іншими людьми – іноземцями (серед своїх легше, кому ми там треба), страх починати життя спочатку (особливо для старших – «я в 60 новий будинок не построю»), страх залишитися баз грошей, тощо.

Причина виїхати в тих, хто виїхав, здебільшого та ж сама – страх. Але в цьому випадку страх перед небезпекою переважив страх невідомості.

«А куди? Що зміниться? Де я там знадобилася так сильно?», Р1, жінка, 39 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

Про **зміну місця проживання** більшість не думали (за їхніми словами). Аргументи тих, хто пережив окупацію – а навіщо зараз, якщо ми раніше не виїхали; аргументи, тих хто виїхав і повернувся – а навіщо, якщо ми вже повернулися.

«Своє життя звідси не забереш. Ти забереш чемоданчик, але туди не поміститься моє життя, щоб я кудись його вивезла ... » Р1, жінка, 39 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

Аргументи, щоб залишатися: *«де родився, там і згодився», «ми нікому там не потрібні», «вдома й стіни помагають»,* потрібно відбудовувати зруйноване, тощо. Поодинокі називали й різницю в ментальності та мовний бар'єр між жителями Сходу і Півдня та Заходу країни.

«Якщо всю окупацію пробули і зараз виїжджати нема смислу», Р2, жінка, 25 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

«Что мы оставим следующему поколению? Разруху?», Р8, чоловік, 22 роки (свідки окупації, 18-35, регіон II)

Поодинокі зізнаються, що про переїзд задумувалися, особливо це актуально для молоді - *«село глухеньке трошки»*. Причини: мало перспектив, можливостей для реалізації, заробітку, розвитку тощо. Також, можуть переїхати у випадку загострення воєнних дій поблизу – відчувається дуже сильний страх повторної окупації - якщо *«лінія фронту стане ближче до нас», «якщо кацапи повернуться»*.

«Другий раз в окупації і в полоні я не хочу бути», Р5, чоловік, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

При цьому, найчастіше говорять про переїзд в межах України: в найближчі великі міста (облцентри) або на умовно безпечний Захід України.

Ставлення до жителів, які не покидали населений пункт під час окупації.

Більшість репатріантів про тих жителів, які пережили окупацію, в абсолютній більшості випадків говорять з великою повагою, називають *«сталевими», «справжніми смільчаками»*. Це з одного боку. А з іншого боку, не всі вважають правильними рішення залишатися в таких умовах, особливо з малими дітьми. Серед ймовірних причин називають не лише необхідність дбати про родичів та/або майно,

а й страх перед невідомим та нерішучість. Ну і природньо, вкрай негативне ставлення до тих, хто залишався і ставав колаборантом.

«Я вважаю, що це неправильне рішення, особливо ті, які мають дітей. Це просто ризик, насправді», P1, жінка, 45 років, (репатріанти, 36+, регіон I)

«От мої сусіди, в них троє діточок і коли розпочалась війна самій маленькій було місяць. І вони тут і деокупацію, і окупацію... В підвалі, вона з цією колясочкою, маленька така, так жалко... Це сиріть, це манюсінська дитинка...», P2, жінка, 30 років (репатріанти, 18-35, регіон II)

Ставлення до жителів, які виїхали, але вже повернулися.

Свідки окупації репатріантів не засуджують (принаймні відкрито), аргументують тим, що це їхня справа та вибір кожного, адже «вони переживали за своє життя» і мали на це повне право. Особливо виправдано у випадках, коли мова йде про безпеку дітей.

«Це особистий вибір людини, то люди боялися за своє життя», P5, чоловік, 20 років (свідки окупації, 18-35, регіон I)

«Я не можу сказати, що врятувати своє життя - це якось стидно», P1, жінка, 39 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

Ставлення до жителів, які виїхали і не повернулися.

Ставлення до тих, хто виїхав і не повернувся – на словах, ідентично з попередньою категорією, але по суті дещо більш скептично, відчувається більше прохолоди у висловлюваннях. Це, зокрема, проявляється в коментарях типу: «я людей не засуджую, але сам би так не зробив». Говорять про **розчарування, роздратування, образу**. Згадують учасники дискусій і про те, що дуже «за державу обідно», адже відбувся великий відтік людських ресурсів, особливо молоді, в тому числі обдарованої, талановитої.

«Такі типу: «Оппа... зараз ми тут змінимо своє життя... Ну, вони як жили тут і не впливали на життя громади ніяк ну, і звісно випала така можливість, зараз ми хоппа і кудись там поїдемо. Тому тут в мене так двояко. Я, наприклад, дуже злюся з однієї сторони на тих людей, які ну, виїхали, пройшов час ви бачите, що все спокійно і в нас є групи, де ми говоримо про те, що все спокійно. Я дуже радію за людей, які влаштували своє життя і працюють, живучи там. А є такі люди, що влаштувалися і вони змінили життя», P4, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон I)

«Для себе я не розумію як там можна за кордоном бути і не повернутися на свою землю, тому що я дуже прив'язана до своєї країни, до своєї землі... але я

до людей цих нормально ставлюся... у кожного свій вибір», Р7, чоловік, 19 років (свідки окупації, 18-35, регіон І)

«Может в чем-то они не правы, шо они убежали, бросили свою країну, як то кажуть... Ну, ви зрозуміли...», Р7, чоловік, 50 років (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

«Ну як ? по-різному [ставлення до мешканців, хто покинув місце проживання] Спілкуєшся, деś завідуєш, деś може осуждаєш в душі...», Р7, чоловік, 48 років (репатріанти, 36+, регіон ІІ)

«Вони [ті, хто виїхав з України] не розуміють, що тут відбувається, я роблю такий висновок, хоча б з соцмереж, які майорять фотографіями з різного виду відпочинків... це класно, я вмю радіти за людей, і це не заздрість, це роздратування від того, що люди, мабуть, не розуміють, що відбувається», Р8, жінка, 43 роки (репатріанти, 36+, регіон ІІ)

«Я, напевно, трішки не розумію. Наприклад, коли виїжджають люди за кордон і там залишаються, коли у них є помешкання в безпечному регіоні. Тобто, у них є цілий будинок, все працює і, в принципі, можна повертатися і жити далі.

А є люди, у яких повністю все розбито, місто зруйноване, і їм немає куди виїжджати, і вони виїжджають там по родичам, тому що, можливо, хтось за кордоном займає їхнє місце», Р7, жінка, 32 роки (репатріанти, 18-35, регіон І)

І)

Ставлення великою мірою залежить від контексту, адже існують «різні типи виїхавших»: ті, які вивозили дітей, ті, які мали гроші, та ті, які виїхали «під шумочок». До останніх двох категорій ставляться скоріше негативно, «дуже злюся на тих людей»: вони типові пристосуванці, «потребітелі», не патріоти. Особливо «бісять» їх ті, хто виїхав і сидить за кордоном та розказує «як там погано». Також, осуд викликають чоловіки призовного віку, які «якось виїхали», «порішали».

«В мене, в моєму колі знайомих є різні люди... Одна подруга виїхала, ще з чоловіком... ну, от якось там на перші дні... вдалося виїхати. А інша моя подруга, ми в гуртожитку втрьох жили в одній кімнаті, всі дуже товаришуємо. А інша подруга з Хвастова, вона, до речі, говорить, ну, чого, мійого забрали, мій пішов, от вона з такою ненавистю до неї... хоча ж ми настільки близько товаришували, от вона з такою ненавистю каже, чого, от вони поїхали, і той самий чоловік сидить там, спокійно живе, а мійого забрали. Ну, розумієте, от я бачу, ну, от є різні погляди. Мій, ну, слава Богу, мій працівник ДСНС, от це то також одна із причин, чому у нас в перші дні не було навіть думки кудись виїжджати, бо якщо я на вісім прийшла на

роботу, то він в п'ять вже був на роботі в повній готовності», Р6, жінка, 41 рік (свідки окупації, 36+, регіон І)

«Є люди потребітелі і саме ці потребітелі з України повиїжджали як на мене, бо не потребітелі виїхали, пройшла якась там небезпека і вони повернулися назад і працюють», Р4, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон І)

«Одне питання, коли люди виїхали, вибачте, з Бахмута, їм немає куди повертатися, з Маріуполя... А інші, які скористалися, і, наприклад, з Вінницької області, да, там де не було окупації, виїхали. А особливо, якщо вони не дуже гарно поводитися. Мені завжди соромно за українців, за таких українців. Я вважаю, що немає чого переїжджати в іншу державу, треба повертатися і працювати на економіку. Тому я не буду кривити душею, я кажу як є. Я негативно відношуся до таких людей», Р1, жінка, 45 років (репатріанти, 36+, регіон І)

Теж саме стосується і різниці між тими, хто виїхав на іншу територію України і тими, хто виїхав за кордон – про це не говорять відкрито, але перших значно більше толерують.

Загалом учасники фокус-груп вірять, що люди, які виїжджали на інші території України, в переважній більшості вже повернулися за умови, якщо їхнє місце проживання було деокуповане, або ж не зруйноване та існує на карті не лише номінально.

Думки з приводу того, скільки відсотків з тих, хто виїхав за кордон, повернеться, більш оптимістичні серед учасників старшого віку та представників Харківської, Миколаївської та Херсонської областей: хтось говорить про 50%, а хтось про усі 80%, що в цілому можна визначити як досить таки позитивний прогноз. Молодь значно більш скептична, часто чути прогноз на рівні 10-15%, тоді як 50/50 – це верх оптимізму. Також, варто відмітити, що репатріанти дещо більш скептично бачать ці відсотки.

На думку опитаних, **визначальними умовами того, повернеться людина чи ні будуть наступні:**

- ▶ Наявність незруйнованого житла, куди можна повернутися, і взагалі населеного пункту як такого
- ▶ Те, наскільки людина влаштувалася за кордоном, особливо після того, як закінчатся виплати для біженців, а також від того, чи будуть перспективи працевлаштування після повернення в Україну
- ▶ Наявність в Україні живих батьків та/або інших родичів

«Чи будуть тут робочі місця, чи будуть тут школи, чи буде тут безпечно...», Р1, жінка, 39 років (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

«Ті, хто вже влаштував своє там життя, робота, навчання, то ті, скоріш за все, не повернуться. Ті, хто живуть давно на тих самих пособіях, чи якась нестабільна робота, то ті повернуться», Р5, чоловік, 42 роки (репатріанти, 36+, регіон І)

Найбільші ж оптимісти зазначають, що після закінчення війни «Україна буде номер один» - місцем, куди захочуть повернутися не тільки українці, а й переїхати люди інших національностей.

Серед причин, чому люди можуть не повернутися, називали наступні:

► Немає куди – зруйноване вщент місто/село, будинок, квартира, тощо.

«Людям нікуди повертатися. Ну, при всьом бажанні, якщо вони хочуть повернуться. Але нема куди», Р4, жінка, 47 років (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

► Немає роботи, тому що на деокупованих територіях зруйновано бізнеси і підприємства.

► Добре влаштувалися на новому місці

Що може **стимулювати людей повертатися**: сам по собі кінець війни, родичі в Україні, відбудова житла не власним коштом (за рахунок держави, фондів, іноземних донорів, тощо), можливість працевлаштування, гранти та пільги для розвитку бізнесу, зміна влади, тощо.

II. Економіка та життя після деокупації

Перші дні після деокупації учасники описують досить таки подібно. Пригадують, що була радість та ейфорія, «хотілося цілувати землю». Але, разом з тим, відмічають, що населені пункти сильно постраждали, було багато руйнувань, відсутні комунікації та зв'язок, закінчилися продукти харчування і ліки, магазини та аптеки були або розтриті або з пустими полицями, «почалося вигрібання». Пригадують дуже емоційно.

Проблеми, з якими зіштовхнулися в першу чергу:

- ▶ Відсутність водопостачання, електроенергії, засобів зв'язку, при чому останній пункт згадують чи не найчастіше.

«Дуже багато було пошкоджень, треба було міняти електромережі, треба було міняти стовпи. Стовпи, багато стовпів було просто знесені, бо танки їздили не вибираючи», Р8, жінка, 54 роки (свідки окупації, 36+, регіон I)

- ▶ Відсутність продуктів харчування та предметів першої необхідності – особливо часто люди згадують про хліб (і як раділи першому післялокаційній буханці) та дитяче харчування.

«Дуже великі черги стояли, коли завозили хліб, видавали по півбуханки на сім'ю, даже не на чоловіка одного, а на сім'ю. Якщо сім'я з п'яти, з шести чоловік, наприклад, то півбуханки хліба - мало», Р4, жінка, 33 роки (свідки окупації, 18-35, регіон II)

«Коли волонтери привезли нам хліб, так ми просто нюхали, ми не їли його, ми нюхали. Він так пах, що ми не знали, вже забули, як він пахне», Р8, жінка, 54 роки (свідки окупації, 36+, регіон I)

- ▶ Відсутність ліків та належної медичної допомоги – зруйновані та/або пограбовані медичні заклади та аптеки, брак лікарських засобів (особливо для важкохворих)

«Медпункт, ФАП, тоже был разбит, разбомблен, его тоже только через два года отремонтировали. Ни терапевта, ничего. Я вот как инвалид, то мне надо ездить в больницу получается в Николаев в районную... Приезжали врачи там, Красный крест, лекарство привозили там. Ну это всё было проездное, привозное...», Р7, чоловік, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

«Ми зіткнулися з проблемами нестачі ліків, для нас, для дітей, для тяжко хворих ... намагалися щось передавати, але багато чого не допускали нам на гуманітарному коридорі, також продовольств не було необхідних... Зараз уже все наладилося. Ліки є, лікарі приїжджають і наші є лікарі. Все доступно», Р3, жінка, 29 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

- ▶ Відновлення власного житла – мова про ремонт вікон та дахів (оскільки на початку війни деокупція багатьох досліджуваних пунктів відбувалася в холодну пору).
- ▶ Великий відсоток замінування (зокрема, говорили про це учасники з с.Снігурівка Миколаївської обл., с.Червона Хвиля Харківської обл.).
- ▶ Пошкоджені дороги, відсутнє або дуже обмежене транспортне сполучення з найближчим містом.

Репатріанти, які повернулися вже через деякий час після деокупації, застали населені пункти вже більш-менш «підрихтовані»: працювали магазини, відновилися комунікації. З негативного, що відмічають: розбиті будинки, дороги, мости, заміновані території.

«Я вже приїхала в звільнене місто десь через місяць після звільнення. Магазини, аптеки, працювало все», Р1, жінка, 55 років (репатріанти, 36+, регіон II)

«Інтернет вже налагодили, світло вже було, газ уже був, життя було цілком нормальне, комфортно, все було чудово», Р5, жінка, 21 рік (репатріанти, 18-35, регіон I)

До найбільших проблем після повернення відносять руйнування будинків, скаржаться, що «никто ничего не помогает». Разом з тим, частина учасників згадувала в даному контексті і про допомогу волонтерів, і громади, і навіть держави (місцева влада, програма Є-Допомога).

«Формально – так, по суті – ні. Місцева влада видали від Червоного Хреста ремкомплект, який, по суті, мені був не до чого», Р8, жінка, 43 роки (репатріанти, 36+, регіон II)

«Закривали двері - все було добре. Вернулися - все виламане, все зламане, все перекинуто», Р2, чоловік, 33 роки (репатріанти, 18-35, регіон I)

«На здивування, як на мою думку, то досить швидко... Місяць-півтора і дорогу зробили. Ще люди дуже дивувалися, що нашу ж її роблять, бо ще знову розіб'ють. Але це дуже зручно, і, на щастя, дорога досі жива», Р8, жінка, 43 роки (репатріанти, 36+, регіон II)

Як швидко проблеми було вирішено?

Швидкість вирішення залежить від суті проблеми. Якщо говорити про постачання продуктів та ліків, то у більшості випадків волонтери закривали ці питання в найближчі дні після деокупації. Деякі опитані з ностальгією згадують ті часи, адже всього було вдосталь, і, що важливо, безкоштовно. Також, відносно швидко почали працювати магазини.

**«Гуманітарна допомога була
регулярно і одразу»**

*Р3, чоловік, 51 рік (свідки окупації,
36+, регіон II)*

*«Я даже не скажу вам скільки, це [відновлення різних послуг] якось так
не помітно було... Ну, швидко, швидко було...», Р6, жінка, 49 років (свідки
окупації, 36+, регіон II)*

*«Не дуже швидко, але за місяць вирішилося», Р3, чоловік, 51 рік (свідки окупації,
36+, регіон II)*

*«Десять місяців півтора-два трошки було напружено, а потім потихеньку все
відновлювалося», Р1, жінка, 55 років (свідки окупації, 36+, регіон I)*

Комунікації типу електро-, газо- та водопостачання здебільшого було відновлено протягом одного або кількох місяців. В окремих випадках відмічають, що і вода і електрика з'явилася за лічені дні – (м. Михайло-Коцюбинське, Чернігівська обл.).

*«Завдяки героїчним діям наших коммунальни́ков у нас з місяця окупації
електрики не було всього лише 9 днів електрики, води. Вода 9 днів не було, а
так було. І навіть інтернет був», Р7, чоловік, 49 років (свідки окупації, 36+,
регіон I)*

В той самий час, в деяких населених пунктах на відновлення пішло і пів року, і навіть рік (зокрема, с.Котляреве Миколаївська обл., с.Лукашівка Чернігівська обл.) в силу руйнування підстанцій або великих масштабів пошкоджень мереж.

*«У нас свет, газ получается отремонтировали аж только через год после
войны... начали только тогда и магазины открываться... Тоже самое
медпункт, фап, он тоже был разбит, разбомблен, его тоже только через два
года отремонтировали», Р7, чоловік, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)*

Цікаво, що більш оптимістично ретроспективу бачать старші опитані: для них відновлення після окупації виглядає таким, що відбувалося швидше, продуктів завозилося більше, тощо.

*«Слава Богу, свет есть, газ есть, у нас зараз вже все працює. Не в тому режимі
як би хотілося... А так необхідне все есть, в нас навіть даже томатний завод
восстановили, то є работа», Р6, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон
II)*

Значно більше питань викликає відновлення та ремонт пошкодженого або зруйнованого житла. Опитані часто говорять про те, що ремонтували все власними силами або спільними зусиллями громади. Часто говорять про те, що великий відсоток пошкодженого нерухомого майна в їх населених пунктах досі не відремонтовано.

«Будинки в районному центрі ніхто не ремонтує», Р5, чоловік, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

Також, велику роль у питанні швидкості вирішення проблем відігравало те, чи не було зруйновано дороги та/або мости до конкретного місця, а також наскільки великою була проблема замінування конкретного населеного пункту.

«В нас був перебитий місток, поки наладили місток, в нас дамба перебита, поки поставили временне сооруженіє, потім вже стали приїжджати машини, вже лікарі виїзні там і все інше», Р3, жінка, 29 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

«Все було заміновано. Спочатку йшли сапери», Р6, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

Хто посприяв вирішенню проблем?

Найчастіше говорять про **волонтерів** (особливо в частині допомоги продуктами харчування, товарами першої необхідності та ліками). Також, великий внесок у подолання наслідків окупації вносили самі мешканці громади, а особливо їх співпраця та взаємодія.

«В постройке домов нам помогали волонтеры і небайдужі граждане Снигиревки», Р8, чоловік, 22 роки (свідки окупації, 18-35, регіон II)

«[Ліки] очень быстро нам начали волонтеры привозить», Р2, жінка, 25 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

Великий внесок у перші дні після деокупації зробили самі **мешканці громад** та їх об'єднані зусилля і згуртованість: прибирали вулиці, допомагали один одному «латати дірки», ділилися продуктами, тощо.

Часто згадували й **міжнародні фонди** та організації: Норвежський "Рада біженців", Карітас Одеса Spes, французький Adra Plus (відбудова житла (вікна, дахи, с.Котляреве, Миколаївська обл.), німецькі та американські (оздоровлення дітей в таборах, психологічні ретрити для вчителів, с.Новопетрівка, Миколаївська обл.), Червоний Хрест і «багато інших організацій», без уточнень (с.Красятічі, Київська обл.), міжнародні організації (без уточнень, м. Херсон, м. Ірпінь Київської обл.),

«Міжнародні організації, тому що там і трансформатори нові поставляли, і кабелі, які були там порізані, розбиті», Р1, жінка, 55 років (репатріанти, 36+, регіон ІІ)

«І матраци, і спальники, що тільки... і продукти, і навіть корм собакам. Із Польщі багато їхало. Ну, звідусіль», Р1, жінка, 45 років (репатріанти, 36+, регіон І)

«Они [благодійні фонди] в основном людям багатодетным, крыши помогали, окна помогали. Ну, чтоб люди могли восстановить дома. Пенсионерам, инвалидам так же само помогали. У меня, например, пол крыши не было, всех окон не было. Но нам Каритас Одесса Spes поменял все эти окна, отремонтировал крышу, позамазывали, нам же ж прямо в огород прилетел снаряд тяжелый там», Р7, чоловік, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон ІІ)

Допомогу від **місцевої влади** згадують рідше за все. З того, що називають: сприяння розмінуванню, збір та передача інформації про постраждалих та руйнування фондів та організаціям, прибирання вулиць, тощо.

«У нас, я вважаю, що на місцеве самоврядування залучили дуже велику кількість гуманітарних фондів. Це великий плюс», Р8, жінка, 54 роки (свідки окупації, 36+, регіон І)

«Я думаю, влада приложила трошки... зусилля», Р7, чоловік, 50 років (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

Претензій до влади багато в частині того, що після деокупації «багато давали, а зараз перестали» – неодноразово опитані озвучують запит на безоплатну допомогу, яку отримували в перший час після деокупації.

Також серед тих, хто робив внесок у першу післяокупаційну відбудову та допомогу називають місцевих підприємців, колишніх жителів, як виїхали за кордон і на початку війни або повернулися або допомагали дистанційно, тощо.

Оцінки економічного розвитку.

Часто, часи **до окупації** згадують з ностальгією і кажуть, що тоді було ще дуже непогано. Коли втрачаєш – тоді цінуєш. Учасники дискусій часто говорять про те, що, виявляється, «до окупації ми жили ого як!». До того ж, якщо під час окупації представники російської армії багато крали, це говорить про те, що було що красти, тому учасники зазначають, що економіка до окупації була не в найгіршому стані. Не бракує і тих, хто не в кращому

*«Ми зараз вспоминаємо время, що було до - це було класно...»
Р6, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон ІІ)*

світлі говорить про минуле: вже тоді було багато проблем, а війна їх тільки помножила. Поодинокі думка: змін ніяких немає, як було до окупації, так і є після – все посередньо.

*«Дуже велике село було, так що багато і техніки нової гнали, і комбайни закуплялись, і джондіри [вид комбайнів – прим.] там всякі, село працювало...»,
P5, чоловік, 35 років (репатріанти, 18-35, регіон II)*

«Хай би нам такий уровень оставили і ми більше б нічого не хотіли. Ну, зараз це просто треш...», P6, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

«Був агрохолдинг, там багато людей працювало...», P6, чоловік, 19 років (свідки окупації, 18-35, регіон I)

*«Непогано було. А зараз всі ці ферми розбиті, техніка розбита, все порозбито»,
P5, чоловік, 65 років (репатріанти, 36+, регіон II)*

Про розвиток **під час окупації** не говорять, бо «говорити немає про що», «який там розвиток», «яка там економіка?», «економіка була на нулі» - нічого не працювало, все руйнували, крали, вивозили, тощо.

«Російські війська займалися грабуванням. Вони все вивозили... Вони все руйнували, палили, вивозили, ну отаке...», P6, жінка, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

Економічний розвиток **після окупації** оцінюють по-різному. Одиниці кажуть, що все поступово відновлюється, вкладаються великі кошти донорів, будуються нові підприємства, дороги, будинки, тощо (приміром, Ірпінь, Буча, Тростянець).

«Начали сейчас ферму отстраивать, там как бы коровки и там все. У нас там пошло движение трошки...», P5, чоловік, 35 років (репатріанти, 18-35, регіон II)

Більшість все ж таки скаржаться на те, що після окупації відчувається брак державної підтримки, просідання місцевих бюджетів, нестача робочих місць, але разом з тим і працівників, відсутність нових бізнесів.

«До окупації в нас село займається аграрієм, проіводство, сільськогосподарська у нас продукція вирощується. В нас була ціна на все, люди тільки почали жити, займатися, придбати житло, машини, їздити на відпочинок. Під час окупації звичайно не було нічого, було нуль, після окупації нас просто задавлюють налогами. Ми щось маємо - ми маємо платити», P3, жінка, 29 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

«Що хотілося б і до війни можна було б зробити за кошти місцевого бюджету, а зараз немає такої можливості», Р6, жінка, 41 рік (свідки окупації, 36+, регіон І)

«Да, регіон наш Сумський зараз дуже складний, і тут підтримки фінансової взагалі немає. А громада взагалі занепадає. Багато людей виїхало, багато хто на війні, одні старіки, дітей дуже мало», Р5, чоловік, 42 роки (репатріанти, 36+, регіон І)

«В нас уже два роки немає бюджету прийнятого в громаді. То про який розвиток може бути мова?», Р4, жінка, 41 рік (репатріанти, 36+, регіон І)

Особливі ж песимісти говорять про те, що економічний розвиток як такий після деокупації відсутній. Тут наративи рівня «все пропало»: землі заміновано, трактори розбиті, робоча сила в ЗСУ – «вже жінки лізуть на трактори». Частіше говорять не про ріст та розвиток, а про відновлення і виживання.

Разом з тим, навіть вони згадують про заповзятість та безстрашність українців, адже попри всі втрати, війну, яка триває, близькість до ліній фронту і безкінечні обстріли, люди й надалі щось «сажать і садять, збирають і збирають...».

«Після деокупації, мені кажеться, трошечки не на часі ріст економіки. Зараз ми поки що виживаємо. Не зовсім це прибутково», Р1, жінка, 39 років (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

«Трошки воно щось там дихало. Зараз воно вже перестало дихати. І коли воно знов запрацює, ніхто не може сказати», Р1, жінка, 55 років (свідки окупації, 36+, регіон І)

«На 70% воно було розрушено. Зараз воно приходить у норму, відбудовується, і навіть розвивається, зараз дуже багато грантових програм», Р8, жінка, 54 роки (свідки окупації, 36+, регіон І)

Серед основних **економічних проблем** озвучують наступні:

► Нестача робочих місць, мізерні зарплати

«Малий бізнес позакривався, роботи трохи менше, робочих місць не вистачає», Р1, жінка, 55 років (свідки окупації, 36+, регіон І)

► Бізнес не працює: заводів немає, багато руйнацій. Нові підприємства не відкриваються, бо не на часі (невідомість, прильоти, загроза нової окупації), мало людей і попиту, брак державної підтримки, високі податки.

«В нас, наприклад, елеватор розбитий і він вже не буде відстроюватись», Р6, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

► Застій в сільськогосподарському секторі: техніка вивезена, понівечена, поля заміновані, критично бракує працівників чоловічої статі.

Що покращилося (поодинокі) - дуже багато можливостей для громад в плані інвестицій від іноземних донорів. Найчастіше такі тези можна почути від мешканців вже відомих на весь світ населених пунктів як то Буча, Тростянець, Чорнобаївка - сюди багато приїжджають і відносно багато вкладають.

«Одразу після деокупації кожен поважаючи себе волонтер мав за борг привезти щось з Чорнобаївки, розумієте? Тому Чорнобаївка не ображена, це факт», Р3, жінка, 45 років (репатріанти, 36+, регіон II)

Оцінки в балах різняться, але якщо приводити до середнього, то економічну ситуацію до окупації можна оцінити на 3.5-4 бали, тоді як вже після окупації на 2.

Оцінка сфери охорони здоров'я.

На оцінки системи охорони здоров'я в контексті окупації великий вплив має сприйняття конкретною людиною медичної реформи та реформи децентралізації, які почали впроваджуватися задовго до війни (скорочення числа медичних закладів, первинна і вторинна ланки меддопомоги, інститут сімейного лікаря, тощо). Відтак, ті з учасників груп, хто не сприйняв ці зміни і негативно оцінював реформи в медичній сфері ще до війни, наразі схильні змішувати все в одну купу (лікарень немає, лікарів немає, потрапити на прийом неможливо, черги, тощо), що дуже перешкоджає об'єктивному висвітленню питання.

Так, мешканці міст здебільшого говорять про те, що **до окупації** в медичній сфері все було добре. Мешканці сіл значно більш критичні (їм вже тоді бракувало і лікарень і лікарів).

Часто опитані згадують, що медичні заклади працювали **під час окупації** (якщо не були зруйновані або закриті до), лікарі і медсестри на свій страх і ризик виходили на роботу і надавали допомогу. Справжню проблему становила відсутність ліків.

«Наша лікарня ні на один день і ні на одну годину не переставала працювати і в умовах окупації. В них блокпост стояв десь там біля лікарні біля самої, то люди їздили на роботу всі, страшно було всім, але їздили і навіть під дулами автоматів надавали деяку допомогу. Таке було, але вони лікарі - це їхня робота», Р4, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон I)

Після окупації, знову ж таки, особливу увагу отримали найбільш відомі міста та села (приміром, м. Тростянець Сумської обл.) – тут медицина піднялася на інший, якісно новий рівень.

«Я хочу похвастатися, бо є чим. До цього вже йшла мова про те, що немає фахівців, лікарня закривається, одне відділення дитяче зачинилося, гінекологічна також там буде зачинятися. То зараз на даний момент в нас в Бурині роблять операції із заміни суглобів, тобто вже ми навіть вийшли на той рівень і у нас є хороший хірург. І єдине, що трошки не вистачає, то це людського ресурсу. Наша влада вирішила і керівництво самої лікарні, в нас є лікарі вихідного дня. Вони приїжджають з інших міст», Р4, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон I)

«Грандіозне вкладання коштів лікування, відновлення лікарні, відновлення технічної сторони. Навіть краще, ніж до війни. Навіть, якщо ми будемо говорити про не часні клініки, а державні клініки. На жаль, з персоналом хотілося б кращого, але вистачає практично всіх», Р4, жінка 31 рік (репатріанти, 18-35, регіон I)

Що ж до інших населених пунктів, то тут теж часто говорять про те, що йде поступове відновлення медичних закладів, хоча й не таке масштабне та помітне. Також, більшість опитаних погоджується, що після окупації медицина стала кращою: ближчою до людей, більш людяною, доступною в плані ліків, тощо.

«Краще, краще... Якись мобільні даже приїжджають групи, якісь лікарі з інших країн приїжджають в поліклініки, обслуговують...», Р3, чоловік, 51 рік (свідки окупації, 36+, регіон II)

«До оккупации было все, в момент оккупации ничего, после оккупации только начинает более-менее нормально что-то появляться», Р8, чоловік, 22 роки (свідки окупації, 18-35, регіон II)

З найбільш актуальних для себе на даний момент **проблем в медичній сфері** називають наступні:

- ▶ Нестача медичного персоналу
- ▶ Нестача обладнання (зокрема, багато новітнього і сучасного просто вкрали окупанти (приклад Херсон))
- ▶ Відсутність аптек (лише мобільні) та високі ціни на ліки (особливо в селах, але ця проблема мало пов'язана з війною та існувала ще раніше)
- ▶ Відсутність пологових будинків.

«В Чернобаевке аптеки намного дороже чем в Херсоне, проще поехать в Херсон и там уже скупиться», Р2, жінка, 25 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

Оцінка системи освіти

Важливо відмітити, що більшість опитаних досить критично ставляться до онлайн навчання. Відтак, освіту навіть **до окупації** оцінюють досить таки скромно, адже дистанційно – це не зовсім про освіту в розумінні простих людей (особливо сільських мешканців старшого віку). *«Батьки вчать, а не вчителі».*

«Онлайн – це не школа» Р2, жінка, 30 роки (репатріанти, 18-35, регіон II)

Про освіту **під час окупації** мова не йде взагалі.

«В окупацію нічого не працювало взагалі», Р1, чоловік, 21 рік (свідки окупації, 18-35, регіон II)

Оскільки в багатьох школах та навіть садочках були точки базування окупантів, ці заклади сильно постраждали. При цьому, опитані часто відмічають, що **після окупації**, школи, які були пошкоджені чи зруйновані, відбудовуються і наразі виглядають краще ніж до (с.Іванівка, Чернігівська обл.). Але, є й такі населені пункти, де школи зруйновані і досі не відремонтовані – «не повністю, але вони не пригодні» (приміром, в с.Козача Лопань та с.Циркуни Харківської обл., м. Михайло-Коцюбинське Чернігівської обл.)

«У нас з освітою більш-менш нормально все. Школа була пошкоджена, її відновили, утепили. Десь зовсім пошкоджена шкільна їдальня. Встановили модульну їдальню», Р8, жінка, 54 роки (свідки окупації, 36+, регіон I)

«Школа була занедбана така, а зараз школу таку гарну зробили», Р7, жінка, 32 роки (свідки окупації, 18-35, регіон I)

В силу того, що ситуація з «прильотами» в більшості досліджуваних населених пунктів досі дуже напружена, часто школи не можуть працювати офлайн, тому що не мають укриттів, які б відповідали сучасним державним вимогам та нормативам. Тому навчання у більшості випадків дистанційне, у кращому випадку – змішане. Подекуди згадують, що онлайн працюють навіть садочки – «малі діти перед екраном».

«Зараз завдяки волонтерам, залученням міжнародних організацій, потрошку восстанавлюють, роблять ремонти, планують хоча б змішану форму навчання, але для цього потрібно укриття. А так як їх не було таких, як потрібно, ну зараз це все тільки-тільки-тільки проекти ці починають», Р8, жінка, 43 роки (репатріанти, 36+, регіон II)

Також, велику проблему вбачають в тому, що школи закриваються (хоча це проблема ще довоєнна), а також у малій кількості дітей, яких після війни стало ще менше у зв'язку з міграцією.

В цілому, як про **комфорт життя**, так і про задоволеність комунальними послугами говорять досить стримано - воно все є, але «ціни космічні». Наголошують, що коли людям немає де працювати і немає грошей оплачувати комунальні платежі, то наявність зручностей ще не означає комфорт. Також, ряд населених пунктів досі перебуває під обстрілами, тому комунікації там просто не встигають відновлювати.

*«Світло тільки зроблять, знову якийсь обстріл, знову там все знесуть і все»,
P1, жінка, 39 років (свідки окупації, 36+, регіон II)*

Відчуття безпеки – досить відносне. З одного боку, безпеки об'єктивно немає, з іншого, небезпека постійно поруч і стає нормою життя. Опитані зазначають, що найстрашніше – це навіть не постійні обстріли, а те, що до небезпека стає буденністю, до якої звикаєш і втрачаєш пильність.

*«Справа в тому, що коли літають над тобою безпілотники майже кожную ніч, безпеки тут не відчуваєш. І ти розумієш, що воно сьогодні пролітає мимо, а завтра може воно прилетіти туди, куди ти і не очікуєш», P6, жінка, 49 років
(свідки окупації, 36+, регіон II)*

«Ні, не можна відчувати в безпеці. Тому що не знаєш, куди прилетить, як прилетить і що прилетить», P1, жінка, 55 років (свідки окупації, 36+, регіон I)

Репатріанти ж відмічають, що безпечніше почували себе на Заході України або в Київській області (якщо порівнювати з Чернігівською та Херсоном). Але, разом з тим, з одного боку, в Україні зараз ніде не безпечно, а з іншого, з філософської точки зору, безпечно там, де дім.

«Я б почував себе безпечно десь в Канаді, чи ще десь. Там би я почував себе безпечно. А тут...», P2, чоловік, 33 роки (репатріанти, 18-35, регіон I)

«ми не знаємо, де зараз впаде. Отута чи тама? Наш будинок чи сусідній? Чесно кажучи, останнім часом дуже небезпечно», P5, чоловік, 42 роки (репатріанти, 36+, регіон I)

Абсолютна більшість не переховується в бомбосховищах під час тривоги. Причини: їх немає, вони далеко, не знають де вони є, «одне на все село», просто підвал, некомфортне, тощо.

*«У нас бомбосховища безумовно є, навіть декілька. Однак я точно не знаю, де воно» P2, чоловік, 20 років
(свідки окупації, 18-35, регіон I)*

«Знаєте, дуже страшно, що уже до цього привикаєш. У нас літають вночі шахеди, а ми спимо. І це дуже страшно!», Р6, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон ІІ)

«Если б ми користувалися бомбосховищами, ми там сиділи би сутками», Р6, чоловік, 51 рік (репатріанти, 36+, регіон І)

«В Чернобаевке, например, поставили в центре Чернобаевки. А те люди, которые живут по окраинам Чернобаевки... ну, тут прилётят, а что бежать аж им в центр?», Р2, жінка, 25 років (свідки окупації, 18-35, регіон ІІ)

«В мене на минулому тижні буквально в 400 метрах видно було як шахед збивали», Р5, чоловік, 20 років (свідки окупації, 18-35, регіон І)

«Зараз уже не бігаєм, вже всі якось звиклися... Звичайно, це неправильно», Р5, чоловік, 42 роки (репатріанти, 36+, регіон І)

«Ой, чесно сказати, то я ні разу там не була. От у меня двое деток и я ни разу там не была», Р2, жінка, 25 років (свідки окупації, 18-35, регіон ІІ)

Часто на це питання реагують сміхом і жартами, використовуючи чорний гумор як спосіб подолання страху та зменшення вагомості проблеми. Люди відчують себе безпечніше у власних домівках або навіть у примітивних укриттях, таких як погребі.

***«Я бомбу не боюсь,
я боюся окупації»**
Р2, жінка, 40 років (свідки окупації, 36+, регіон І)*

«Я посмотрел, понюхал, ушел... И ни разу не заходил больше [прим. у бомбосховище]», Р3, чоловік, 18 років (репатріанти, 18-35, регіон ІІ)

III. Місцева влада та процеси відбудови

Ставлення до місцевої влади здебільшого прохолодне та досить скептичне.

Серед озвучених причин негативного ставлення можна перелічити наступні:

- ▶ випадки, коли представники місцевої влади залишили свої пости з початком повномасштабної війни
- ▶ випадки, коли представники місцевої влади почали працювати на окупантів, стали колаборантами, передавали дані про місцевих жителів (зокрема, с. Москалі, Чернігівська обл.)
- ▶ місцева влада не виконує свої обіцянки, більше займається піаром аніж реальними справами – «керівництво в стилі хайп»
- ▶ місцева влада часто пасивна та бездіяльна
- ▶ питання до правильності нарахування податків на землю (зокрема, с. Артемівка Харківської обл.)
- ▶ підозри в нецільовому використанні коштів, корупції та розкраданні (м. Бородянка, Київська обл.)
- ▶ несправедливий розподіл місцевою владою гуманітарної допомоги
- ▶ невдоволення розподілами місцевого бюджету

«Не поклопоталися сховати списки АТОвців», Р6, чоловік, 19 років (свідки окупації, 18-35, регіон I)

«Люди, які буквально постраждали під час окупації, вони могли як би взагалі не отримати цієї допомоги. А вот, наприклад, ті люди, які не були власне в окупації, але фактично були прописані тут, то вони могли власне по кілька разів отримати і навіть і ніхто про це нічого так і не казав», Р6, чоловік, 19 років (свідки окупації, 18-35, регіон I)

«Трапився такий скандал, що витратили більше коштів на музичну апаратуру, аніж на утримання військових власне», Р6, чоловік, 19 років (свідки окупації, 18-35, регіон I)

«Вони взагалі не виконують свої функціональні обов'язки. Влада якщо працює, то в його інтересах, всьо», Р5, чоловік, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

«У нас [в Бородянці] відновлювали школу на якісь там заграничні гроші. Все зробили, я там працював, все зробили. А як потім виянилось, украли 35 мільйонів гривень. І до сих пір не відкрили цю нашу школу. Зробили, украли гроші і не відкрили.», Р2, чоловік, 33 роки (репатріанти, 18-35, регіон I)

«Та яка ефективність, гнать їх в ший», Р5, чоловік, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон ІІ)

«Половина виїхала, а половина працювали на оков», Р2, жінка, 25 років (свідки окупації, 18-35, регіон ІІ)

«Вообще в громаді нічого не відбудовується. Тому що бої і недалеко фронт. 30 км до фронту», Р5, чоловік, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон ІІ)

«У нас [с.Косівщина Сумської обл.] вона [місцева влада - прим.] зникла взагалі. Не знаємо навіть, де вона...», Р4, жінка, 41 рік (репатріанти, 36+, регіон І)

«Після деокупації так само крадуть ще більше. Як кажуть, війна все спеше. Та й все. Довіри до влади ніякої немає. Було добре, а зараз стало ще краще, як говорять. В лапках, звісно», Р1, жінка, 55 років (свідки окупації, 36+, регіон І)

Поодинокі опитані відмічають, що не всі чиновники, які виїхали з початком окупації, мали на меті саме втекти. Іноді окупанти просто ставили їх перед фактом – або виїжджати або працювати на них (наприклад, с.Чорнобаївка, Херсонська обл.)

«Основною підтримкою особисто для мене було те, що працівники міської ради були на місці, нікуди не втекли» Р4, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон І)

Навіть враховуючи об'єктивність багатьох проблем і звинувачень, є відчуття, що люди невдоволені владою за інерцією.

Подекуди, навіть попри наявність позитивних вчинків і допомогу з боку представників влади, про владу як збірний образ продовжують говорити в негативному ключі.

«Ну, що можна сказати? Влада, по-моєму, в Україні майже повсюди однакова. Люди живуть своїм життям, влада своїм», Р6, жінка, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

«Коли почалися проблеми, там, з харчуванням, постачанням і тому подібне, десь наш місцевий депутат поїхав на птахофабрику, домовився, людям роздавали ті самі яйця, якихось курей. Ну, це як, влада – це особиста ініціатива людини. Я не відношу це до влади [с.Сад Сумської обл.]», Р5, чоловік, 42 роки (репатріанти, 36+, регіон І)

Разом з тим, в багатьох ставлення до місцевої влади **нейтральне або не сформоване**, мало знають про її діяльність і не цікавляться. Подекуди зазначають, що влада змінилася після окупації, тому ще не встигли щось про неї дізнатися.

«Нейтрально відношусь, немає довіри такої та й особливо нема за що там їх можна якось обвиняти», Р7, чоловік, 19 років (репатріанти, 18-35, регіон ІІ)

«Много новых. Ну, поменялось, скажем так. Те, кто были, в принципе не вернулись, либо перевелись, либо ушли на пенсию, скажем так», Р2, чоловік, 41 рік (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

Рідше, але зустрічаються і **позитивні оцінки** роботи місцевої влади. Більшість наративів на рівні **«щось там роблять»**. З конкретних згадок в контексті вдалої роботи місцевої влади – про організацію регулярного постачання гуманітарної допомоги. Також, говорять про допомогу з оформленням довідок на компенсацію від руйнувань (с.Артемівка, Харківська обл.). Особливо цінують місцеву владу у тих випадках, коли чиновники залишились після окупації, не втекли і не покинули людей навіть попри загрозу власному життю (м. Іванків, Київська обл.)

«Мені взагалі розповіли, що наш голова одночасно і допомагав, і одночасно люди його ховали по хатах, по підвалах, щоб його не знайшли рускі.», Р1, чоловік, 24 роки (репатріанти, 18-35, регіон І)

«Влада поводитись дуже хорошо, вона у нас в Бащанці, і з Бащанки ми возили гуманітарну допомогу. І возили на всі райони, де обстрілювались. Так що влада допомагала і багато допомагала», Р8, чоловік, 59 років (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

«Старается больше ніж до повномасштабного, і звертається зараз дуже активно, налагоджується діалог з громадськістю», Р4, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон І)

«Я нормально ставлюся до місцевої влади і до представників, я знаю, що вони щось роблять і це видно з благоустрою нашого міста [Тростянець], бо тут жити цілком комфортно», Р5, жінка, 21 рік (репатріанти, 18-35, регіон І)

Скоріше задоволені роботою місцевої влади мешканці с.Снігурівка та с.Павлівка Миколаївської обл., м. Тростянець та м. Буринь Сумської обл., с.Артемівка та с.Вербівка Харківської обл., м. Іванків, с.Сукачі та с.Коленцівське Київської обл., с.Чорнобаївка Херсонської обл.

Окремо про **сільських голів** говорять рідко. Так, з того, що прозвучало, задоволені роботою сільських голів/старост с.Артемівка Харківської обл., с.Котляреве Миколаївської обл., м. Буринь та м. Крелевець Сумської обл., м. Іванків Київської обл., с.Надеждівка Херсонської обл., с.Пльохів Чернігівської обл.

«Йому [голові с.Артемівка] пам'ятник треба ставити. Він попри всі погрози для людей в окупації робив все. Домовлявся що міг і йшов проти закону [окупаційного – прим.] як міг, робив усе», Р3, жінка, 29 років (свідки окупації, 18-35, регіон ІІ)

*«Голова особисто роздавав молоко, бачила на молоковозі», Р4, жінка, 35 років
(свідки окупації, 18-35, регіон І)*

Ставлення до влади після окупації у більшості випадків **не змінилося** або **погіршилося**. Також, є випадки, коли влада себе відносно гарно проявила під час окупації, а на сьогоднішній день, на думку опитаних, є абсолютно бездіяльною – «не видно і не чути їх».

*«То клумби садять, то еще что-то. На**** вы их садите? Лучше купите дронов тех же, танк купите», Р5, чоловік, 35 років (репатріанти, 18-35, регіон ІІ)*

«Организовали выпечку хлеба, нашли генератор, чтобы могла пекарня работать, нашли муку. Открыли оптовые склады и люди могли себе приобрести продукты питания. В общем я считаю, что они помогали во время оккупации. Сейчас я о них вообще ничего не слышу, не вижу, одни жалобы», Р3, жінка, 65 років (репатріанти, 36+, регіон І)

Абсолютна більшість погоджується, що **процеси відбудови** мають місце, хоча й не завжди так і тими темпами, як хотілося б. Також, часто говорять про те, що відбудовою більше займаються волонтери та самі мешканці (часто без фактів та аргументів).

«Якщо допомагали, то тільки допомагали волонтерські, благодійні організації. І от влади нічого не було цього», Р5, чоловік, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон ІІ)

«Люди там волонтерили, помогали, собирались, что-то организовывали. Якуюсь їжу, там, на вулиці, щось роздавали, там і животним, і якісь ліки, ну і все. Це депутати робили. А ось самий головний, я не знаю, де він був», Р1, жінка, 45 років (репатріанти, 36+, регіон І)

Найбільш успішні випадки:

- ▶ будівництво бомбосховища під школою (с.Павлівка, Миколаївська обл.)
- ▶ відбудова фермерських господарств (с.Шестакове, Харківська обл.)
- ▶ відбудова заводу (м. Тростянець, Сумська обл.)
- ▶ відбудова шкіл (с.Запрудка та с.Колонщина, Київська обл., с.Москалі, с.Іванівка, м. Михайло-Коцюбинське, Чернігівська обл., с.Широке, Миколаївська обл., с.Снігурівка, Миколаївська обл., с.Вербівка, Харківська обл., м. Гостомель, Київська обл.)
- ▶ ремонт дороги (с.Запрудка, Київська обл., с.Снігурівка, Миколаївська обл.)
- ▶ ремонт ділянки дороги М14 Миколаїв-Херсон (с.Павлівка, Миколаївська обл.)

- ▶ будівництво укриттів (м. Херсон, м. Михайло-Коцюбинське, Чернігівська обл.)
- ▶ облаштування точок з бочками з водою (м.Херсон)
- ▶ ремонт лікарень (с.Снігурівка, Миколаївська обл., с.Колонщина, Київська обл., м. Тростянець, Сумська обл.) та аптеки (с.Снігурівка, Миколаївська обл.)
- ▶ відбудова мостів (с.Красятічі, Київська обл., м. Буринь, Сумська обл., с.Снігурівка, Миколаївська обл.)
- ▶ ремонт будинків культури (с.Шестовиця, Чернігівська обл., м. Михайло-Коцюбинське, Чернігівська обл.)
- ▶ розмінування (с.Вербівка, Харківська обл.)
- ▶ організація якісного вивозу сміття (с.Сад, Сумська обл.)
- ▶ відбудова ЦНАПу (с.Лукашівка, Чернігівська обл.)
- ▶ ремонт будинків і квартир цивільних мешканців

Подекуди звучить теза про те, що неуспішних проєктів в даному випадку бути просто не може, бо в принципі все потрібно, просто щось в більшій, а щось в значно меншій мірі – *«всі вони треба, і та же сама школа, і будинки людям»*. Питання здебільшого до ефективності реалізації та прозорості витрачання коштів.

«Це місце [завод – прим.], в якому працює пів міста, дуже багато робочих місць створюється і підтримуються, і також це також великі податки в громаду», Р5, жінка, 21 рік (репатріанти, 18-35, регіон І)

Умовно успішні випадки – відбудова мосту через р.Сейм між м. Буринь та м. Суми – це дуже дорого і там є понтонна переправа, тому сам міст не на часі.

Найменш успішні випадки:

- ▶ заморожений проєкт з відновлення залізничної станції (м. Тростянець, Сумська обл.)
- ▶ відбудували, але так і не відкрили школу, (35 млн. грн. були використані неефективно) (м. Бородянка, Київська обл.)
- ▶ тренажери і спортмайданчик – на думку опитаних, не відповідають потребам війни (с.Павлівка, Миколаївська обл.)
- ▶ неякісний ремонт дороги (с.Снігурівка, Миколаївська обл.)
- ▶ відбудували міст через Десну, який коштує 5 мільярдів гривень (дорога на Гомель та Росію, яка вже не потрібна, м. Михайло-Коцюбинське, Чернігівська обл.)

«У нас нещодавно зробили так званий ремонт дороги по місту. Центральної дороги. Зараз сміються люди з цього, тому що це більше схоже на те, як діти в пісочник іграються і засипають у ті викопані ямки. Якоюсь незрозумілою жиждою залили через одну ямку», Р8, жінка, 43 роки (репатріанти, 36+, регіон II)

Запити на об'єкти першочергової відбудови досить очевидні – будинки та квартири людей, а також об'єкти гуманітарної сфери (лікарні, школи, садочки, укриття, тощо). Особливо наголошують на необхідності відновлення помешкань – саме в цій сфері відбудови наразі бачать найбільше проблем. Конкретні озвучені запити: ремонт школи м. Михайло-Коцюбинське, Чернігівська обл.), укриття в школі (с.Курінь, Чернігівська обл.), бомбосховища (с.Пльохів Чернігівська обл., с.Косівщина, Сумська обл.), ремонт дороги, водопостачання (м. Гостомель, Київська обл.).

Про походження **коштів на відбудову** рефлексують вкрай слабо. Припускають, що багато грошей йде від міжнародних фондів та організацій (UNICEF, Карітас, Пролісок, Щедрик (с.Снігурівка).

«Я чесно туди у владу не лізу, мені особливо воно не потрібно», Р7, жінка, 32 роки (свідки окупації, 18-35, регіон I)

Переконані, що багато коштів зараз неефективно витрачаються наприклад, на будівництві тих же бомбосховищ. **Відмивання та розкрадання коштів** – це одне з найбільших актуальних звинувачень у бік діючої місцевої влади. Природа підозр - грошей надходить багато, роботи є багато, варіантів вкрати теж багато. Але, звісно, доказів жодних не мають і достеменно сказати хто, де і скільки – ніхто не може – «я в чужий карман не лізу».

На останках поставили оті з пісків, я не знаю, як вони називаються... Габіон.

Піска вони закупляли щось там чи 6 тисяч за тонну, чи 9 тисяч за тонну піска. Тонна піска стоїть 300 гривень!!! Вони тоді з нашого мікрорайону, коли підтоплення було, вони просто це все, весь пісок вивозили на склади, як би безкоштовно хлопці вивозили то, що виділяли. Ні, просто відмивають гроші, військовий час, коли люди гинуть», Р2, чоловік, 37 років (репатріанти, 36+, регіон II)

«Я свічку не тримав і суддею не являюся, однак так би мовити ця людська молва про те, що не всі кошти направлені на відбудову були безпосередньо витрачені на відбудову», Р2, чоловік, 24 роки (свідки окупації, 18-35, регіон I)

«Я готова ходити по ямах, по поясах, лише щоб не виявитися в окупації. І вважаю, що дороги робити зараз не головне. Головне – закупити все, що потрібно на фронт. Це моє особисте враження», Р2, жінка, 40 років (свідки окупації, 36+, регіон I)

«У мене за 35 кілометрів йде фронт, бойові дії, а я строю місток, де потім починаються результати відмивання грошей. Нам треба вложити спочатку гроші в перемогу», Р5, чоловік, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

Хто має керувати та відповідати за відбудову?

Фінансування, професійне керівництво та нагляд в ідеалі мають відбуватися силами міжнародних експертів. Не в останню чергу так думають в силу усталеного упередження, що *«наші можуть робити довго, неякісно і дорого»*. Місцева влада має відповідати за сам процес відбудови та поточну операційну роботу, оскільки *«тільки ми в курсі справ, що в нас робиться»*. А самі ж мешканці мають контролювати увесь цей процес, та, за змогою і бажанням, долучатися до самих робіт.

*«Хто тратив гроші, той хай відповідають», Р1, чоловік, 24 роки
(репатріанти, 18-35, регіон I)*

«З нашими будемо мінімум років 30-ть строїть», Р1, чоловік, 34 роки (свідки окупації, 18-35, регіон I)

«Знаючи своє населення, ну, я чисто за своє село кажу, то я думаю, вони не відбудують, вони розворують усе», Р4, жінка, 47 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

Молодші учасники особисто брати **участь в процесах відбудови** скоріше **не готові**. Не дуже готові навіть за гіпотетичну оплату, посилаються на те, що *«там должны работать все специально обученные люди», «я не спеціаліст»* та *«мене ніхто не запрошував»*. В старших (особливо представників умовного регіону II) заповзяття в цьому питанні трохи більше – *«треба каміння розкидати, то розкину»*.

З того, що робили в цьому напрямку раніше, максимум – це допомога сусідам, родичам та друзям (окрім кількох професійних будівельників). Що конкретно робили – в основному допомагали прибирати вулиці та розбирати завали.

«А що нам долучаться? У них же ж там уже свої як організації... Вони зарплату за це получают», Р2, жінка, 30 років (репатріанти, 18-35, регіон II)

«В мене вільного часу для проходження курсів немає ніяк, тому що я зранку до глибокої ночі зайнятий своєю працею», Р6, чоловік, 51 рік (репатріанти, 36+, регіон I)

«Ну, отстраивать, ну я бы чем смог помог, только обучите и я за», Р3, чоловік, 18 років (репатріанти, 18-35, регіон II)

«Нас там ніхто не привлікає і не залучає», Р6, жінка, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

Що ж до питання **готовності пройти навчання** – тут оптимізму більше. В молоді він часто на рівні соціально бажаної згоди. А от в старших людей подекуди відчувається справжня зацікавленість, прагнення бути корисним, пізнати щось нове, тощо. Хоча, варто відмітити, що теж далеко не у всіх.

Озвучені причини неготовності долучатися/навчатися: брак часу, наявність малих дітей, наявність роботи, стан здоров'я, небажання займатися справою, яка не є основним профілем діяльності. тощо.

«Я вважаю, що наша мета бути максимально корисними державі після закінчення війни за тим фахом, який ми маємо. І я вважаю, що на своєму місці я принесу більше користі, ніж я буду чомусь навчатися в цьому напрямку», Р3, жінка, 45 років (репатріанти, 36+, регіон II)

Чому треба навчати – тут варіантів багато, починаючи від вкладання плитки і закінчуючи плануванням, проектуванням, психологією та реабілітацією. Називають багато прямо та умовно дотичних до реальних потреб спеціалізацій: будівництво, зварювання, електрика, архітектура, дизайн (в тому числі ландшафтний), внутрішні оздоблювальні роботи, та навіть керівництво відбудовою.

«Та я все б в принципі навчився б. Я разносторонній человек», Р5, чоловік, 35 років (свідки окупації, 18-35, регіон II)

«Я вам скажу так. Кожен має виконувати свої функціональні обов'язки, це перше. І друге, я скажу за себе, я фактично все вмію робити, те, що мені нада. Варить, пилять, будувати. Нащо мені вчитися...», Р5, чоловік, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

«Неважно чим. Важно, щоб ти був корисний», Р7, чоловік, 48 років (репатріанти, 36+, регіон II)

IV. Бачення майбутнього розвитку

Свій населений пункт через 10 років бачать в першу чергу таким, який знаходиться в країні, де настав мир. Все найстрашніше минуло, дещо навіть встигло забутися.

«Відбудований, квітучий, красивий» Р5, чоловік, 20 років
(свідки окупації, 18-35, регіон I)

Оптимісти бачать розвиток, бачать людей, які живуть без страху, ходять на роботу, живуть щасливим життям. Бачать багато дітей та молоді – «як було хоча б 10 років тому». Будуються нові будинки, відновлено підприємства і заводи (навіть ті, які давно не працювали ще до війни). Сучасна інфраструктура створена на основі останніх технологій: водопостачання, вивіз сміття, дороги, тощо. Скрізь чистота і порядок. Люди почуваються захищеними, пенсіонери багато що можуть собі дозволити. Розвивається туризм – весь світ хоче бачити Україну. Вірять, що влада стане менш корумпованою і ближчою до людей – «трішечки з'явиться совісті».

*«Чудова школа, діти навчаються, діти щасливі, діти не бояться звуків сирен, діти нічого не бояться, діти живуть мирно...», Р8, жінка, 54 роки
(свідки окупації, 36+, регіон I)*

«Не Красятичі, а Лас-Вегас», Р1, чоловік, 34 роки (свідки окупації, 18-35, регіон I)

*«Колись мені одна жіночка розказувала, каже: «Іду по селу, приїхали якісь там люди, не знаю звідки вони: «Нічого собі таке містечко!!!», Р5, чоловік, 20 років
(свідки окупації, 18-35, регіон I)*

*«Хотілося б, щоб по вулицях бігали і сміялися діти, на стадіоні іграли в футбол. Батьки повернулися, робота є, всі задоволені», Р4, чоловік, 49 років
(репатріанти, 36+, регіон II)*

*«Молочний завод, який зараз не працює, дуже багато місцевих працювало, тому ферми можливо відновлять свою роботу», Р6, жінка, 41 рік
(репатріанти, 36+, регіон II)*

«Сподіваємось, що все буде добре. І що Україна розквітне, і міста наші, і села відбудуються. І люди повернуться і будуть вирощувати і пшеничку, і нефть будуть добувати», Р7, чоловік, 50 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

«Відкриється як друге дихання», Р2, жінка, 30 років (репатріанти, 18-35, регіон II)

Основною рушійною силою розвитку бачать себе, простих людей - народ.

«Я надіюсь тільки на себе. Якщо народ візьметься сам, сам народ. Народ має сам піднятися на ноги, і поставити все на місце», Р5, чоловік, 65 років (репатріанти, 36+, регіон II)

«Від влади багато що залежить в нас, але це і від нас так само залежить, щоб ми менше взяток давали, якимось контроль був від народу», Р3, чоловік, 51 рік (свідки окупації, 36+, регіон II)

Більш песимістично налаштовані учасники не впевнені, що за такий короткий проміжок можна подолати усі складнощі. Єдине, що може допомогти – це інвестиції та допомога іноземних донорів. Багато чого залежатиме й від згуртованості людей, злагоди між ними, а також від влади – парадигми, в яких чиновники функціонують зараз, мають відмерти.

«Ми не впораємось без міжнародної допомоги. Україна не впорається сама. Це факт», Р3, жінка, 45 років (репатріанти, 36+, регіон II)

«Без полного реформатирования власти, скажем так, тут кина не будет», Р2, чоловік, 41 рік (свідки окупації, 36+, регіон II)

«Буде фінансування - буде відновлення», Р6, жінка, 41 рік (репатріанти, 36+, регіон II рік)

«Якщо влада не повернеться обличчям зараз, і війна не помінє багато чого, то тут може бути мертва зона...», Р5, чоловік, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

«Я хочу сказати, хочу сказати, чого ми ще живі, чого ми вижив як країна. Це громадянське суспільство. Розбудування громадянського суспільства – одне із основних наших задач, тому що все держиться на людях. Не на владі, не на іноземців. Так, це все діє. Без громадянського суспільства, нормально, ми будемо така сама країна, як Росія. Тобто, все держить на людях. Не треба мовчати, треба активніше відстоювати свою позицію і не боятися. Головне, нічого не боятися. Все поздно, коли-небудь померемо. Так чого нам боятися?», Р7, чоловік, 49 років (свідки окупації, 36+, регіон II)

Деякі зізнаються, що чогось неймовірного не прагнуть, а хочуть лише повернути те, що було до війни – «було класно тоді, а ми й не помічали».

З ймовірних **негативних очікувань** озвучують: старіння населення, низька народжуваність, мало молоді, багато з тих, хто виїхав, не повернувся, тощо.

Висновки

Дослідження дозволило виділити основні причини перебування на деокупованих територіях серед тих громадян, які не залишили місця проживання, та серед тих громадян, які повернулися додому в громади після деокупації. Обидві групи поділяли хвилювання за членів родини, які не мали бажання переїжджати або мали проблеми зі здоров'ям – для першої групи це стало небажанням виїжджати, а для другої – фактор повернення. Також обидві групи говорять про наявність приватної власності, яка потребувала догляду та про емоційну прив'язаність до поселення, яка у випадку репатріантів посилювалася тугою за рідним поселенням. Унікальною причиною мешканців, які не виїхали попри окупацію, було почуття соціальної відповідальності: не залишати робоче місце та продовжувати працювати, щоб підтримувати життя в населеному пункті. Водночас на репатріантів впливали такі економічні чинники, як закінчення грошей, неможливість влаштуватися на новому місці, неможливість знайти роботу, дорога оренда. Нарешті, обидві групи говорять про страх перед небезпекою в окупованих населених пунктах. Водночас для репатріантів страх перед невідомістю був більшим і стимулював їх повернутися після деокупації.

Аспекти, які найбільше хвилюють жителів після деокупації, стосуються кількох груп:

Соціальні: мешканці стикаються з відсутністю базових ресурсів та життєвих умов, але демонструють стійкість і бажання відновлювати громади

Економічні: економіка відновлюється повільно, з браком робочих місць, зруйнованими підприємствами та проблемами в аграрному секторі

Безпекові: заміновані території та близькість до фронту є серйозними перешкодами для відновлення і безпеки мешканців. Абсолютна більшість не переховується в бомбосховищах під час тривоги. Причини: їх немає, вони далеко, не знають де вони є, некомфортне, тощо.

Інфраструктурні: відновлення комунікацій, доріг та житла залишається пріоритетним завданням. У деяких населених пунктах іноземні донори допомагають із відбудовою, проте масштаби цієї допомоги залежать від рівня відомості регіону.

Медичні: нестача медичного персоналу, обладнання та доступних аптек, особливо в сільських районах, де ціни на ліки значно вищі.

Освітні: відсутність належних укриттів, через що навчання залишається дистанційним або змішаним, а також закриття шкіл через брак учнів та міграцію.

Бажання громадян брати участь у реконструкції залежить від віку та соціальних факторів. Молодь менш схильна брати участь через брак навичок і часу, тоді як старші учасники виявляють більше завзяття, але ілюструють свою залученість лише простими завданнями. Недовіра до місцевого самоврядування та переконання, що

відновленням мають займатися спеціальні організації та люди з навичками, знижує рівень участі громадян у процесі відновлення та бажання бути частиною цього процесу в майбутньому.

Ставлення до влади різнилося в різних областях і населених пунктах. Проте позитивні випадки взаємодії влади з місцевими жителями сприймаються як особиста ініціатива чиновника, а не влади загалом.

Додаток А. Профіль учасників

		Область	Вік	Стать	Освіта
1. Свідки окупації, 18-35, Регіон II 10.08.24	P1	Херсонська	21	Ч	Вища
	P2	Херсонська	25	Ж	Загальна середня
	P3	Харківська	29	Ж	Вища
	P4	Харківська	33	Ж	Вища
	P5	Харківська	35	Ч	Вища
	P6	Миколаївська	35	Ж	Незакінчена вища
	P7	Миколаївська	35	Ч	Повна середня
	P8	Миколаївська	22	Ч	Повна середня
2. Репатріанти, 18-35, Регіон II 17.08.24	P1	Херсонська	32	Ч	Незакінчена вища
	P2	Херсонська	30	Ж	Вища
	P3	Харківська	18	Ч	Загальна середня
	P4	Харківська	35	Ж	Вища
	P5	Харківська	35	Ч	Професійно-технічна середня
	P6	Миколаївська	27	Ж	Вища
	P7	Миколаївська	19	Ч	Загальна середня
3. Свідки окупації, 36+, Регіон II 17.08.24	P1	Херсонська	39	Ж	Вища
	P2	Херсонська	41	Ч	Вища
	P3	Херсонська	51	Ч	Професійно-технічна середня
	P4	Харківська	47	Ж	Вища
	P5	Харківська	49	Ч	Професійно-технічна середня
	P6	Миколаївська	49	Ж	Вища
	P7	Миколаївська	50	Ч	Професійно-технічна середня
	P8	Миколаївська	59	Ч	Загальна середня
4. Репатріанти, 36+, Регіон II 17.08.24	P1	Херсонська	55	Ж	Вища
	P2	Херсонська	37	Ч	Професійно-технічна середня
	P3	Херсонська	45	Ж	Вища
	P4	Харківська	49	Ч	Вища
	P5	Харківська	65	Ч	Професійно-технічна середня
	P6	Харківська	41	Ж	Вища
	P7	Миколаївська	48	Ч	Загальна середня
	P8	Миколаївська	43	Ж	Вища
5. Репатріанти, 18-35, Регіон I 18.08.24	P1	Київська	24	Ч	Неповна середня
	P2	Київська	33	Ч	Професійно-технічна середня
	P3	Київська	22	Ж	Загальна середня
	P4	Сумська	31	Ж	Вища
	P5	Сумська	21	Ж	Вища
	P6	Чернігівська	22	Ч	Незакінчена вища
	P7	Чернігівська	32	Ж	Вища
	P8	Чернігівська	18	Ч	Загальна середня
6. Репатріанти, 36+, Регіон I	P1	Київська	45	Ж	Вища
	P2	Київська	48	Ч	Вища
	P3	Київська	65	Ж	Вища
	P4	Сумська	41	Ж	Вища
	P5	Сумська	42	Ч	Вища

7. Свідки окупації, 18-35, Регіон І 19.08.24	P6	Сумська	51	Ч	Вища
	P7	Чернігівська	36	Ч	Вища
	P8	Чернігівська	61	Ж	Професійно-технічна середня
	P1	Київська	34	Ч	Професійно-технічна середня
	P2	Київська	24	Ч	Вища
	P3	Сумська	32	Ч	Вища
	P4	Сумська	35	Ж	Вища
	P5	Чернігівська	20	Ч	Незакінчена вища
8. Свідки окупації, 36+, Регіон І 19.08.24	P6	Чернігівська	19	Ч	Загальна середня
	P7	Чернігівська	32	Ж	Вища
	P1	Київська	55	Ж	Вища
	P2	Київська	40	Ж	Професійно-технічна середня
	P3	Київська	50	Ч	Професійно-технічна середня
	P4	Сумська	60	Ч	Загальна середня
	P5	Сумська	59	Ч	Професійно-технічна середня
	P6	Сумська	41	Ж	Вища
	P7	Чернігівська	49	Ч	Професійно-технічна середня
	P8	Чернігівська	54	Ж	Вища

Додаток Б. Скринер дослідження

Склад учасників фокус-групової дискусії:

Група	Регіон*	Статус проживання під час окупації	Вік
1.	Регіон І	Не залишали місце проживання	18-35
2.	Регіон ІІ		
3.	Регіон І		36+
4.	Регіон ІІ		
5.	Регіон І	Виїхали з місця проживання, але повернулись	18-35
6.	Регіон ІІ		
7.	Регіон І		36+
8.	Регіон ІІ		

*• Регіон І: Київська, Житомирська, Чернігівська та Сумська області

• Регіон ІІ: Харківська, Миколаївська та Херсонська області

Щонайменше один учасник у кожній групі повинен представляти кожен із зазначених регіонів.

Перелік деокупованих територій та населених пунктів у кожній з цих областей доступний за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1668-22#n15>

Учасники будуть відібрані таким чином, щоб забезпечити баланс між статтю, рівнем освіти та професією в рамках кожної сесії.

Додаткові вимоги:

Учасники однієї сесії фокус-групи не повинні бути знайомі один з одним.

Жоден з учасників не брав участі у фокус-групових дослідженнях протягом останніх 12 місяців.

Рекрутери мають набрати до 7 учасників у кожную групу, а також 2-3 запасних на випадок, якщо хтось з учасників не зможе взяти участь.

Щоб представити цей проєкт потенційним учасникам, ви можете вільно використовувати власні формулювання, але переконайтеся, що Ви охоплюєте наступні моменти:

Ваше ім'я та роботодавець

Ви набираєте учасників для добровільного соціологічного дослідження

Учасники зустрінуться в онлайн-режимі та обговорять певну тему протягом 60-90 хвилин

Дискусія буде записана, а пізніше дослідницька команда підготує звіт, який узагальнить думки всіх учасників

Ім'я учасника НЕ буде використано у звіті - відповідно до дослідницької етики ми гарантуємо конфіденційність особистості учасників.

Ми шукаємо людей з певним досвідом. Щоб з'ясувати, чи підходите Ви, потрібно буде поставити Вам кілька запитань. Я можу почати?

0. Чи брали Ви участь у фокус-групових дослідженнях протягом минулих 12 місяців?

1. Так [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю].

2. Ні

1. Чи перебуваєте Ви зараз в Україні?

1. Так

2. Ні (Якщо Ні «В такому випадку, не хочу Вас турбувати і обтяжувати витратами на роумінг. Щиро дякую, на цьому наше інтерв'ю завершено»). [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю].

2. Скільки Вам років? НАПИШІТЬ ТОЧНИЙ ВІК: _____

1. До 18 років [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю]
2. 18-35
3. 36+
4. Відмова від відповіді / Не знаю [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю]

3. Чи проживаєте Ви зараз там, де проживали до початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 року, чи переїхали кудись в інше місце?

1. У тому ж населеному пункті
2. Переїхали в інший населений пункт/область/країну [ЗАВЕРШЕННЯ ІНТЕРВ'Ю]
3. Відмова від відповіді / Не знаю [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю].

4. В якій області Ви зараз проживаєте? [Перелік областей]

Якщо не Київська, Житомирська, Харківська, Херсонська, Чернігівська, Сумська, Миколаївська область [ЗАКІНЧЕННЯ ІНТЕРВ'Ю].

5. До якої категорії населених пунктів відноситься населений пункт у якому Ви зараз проживаєте? (Оберіть потрібну відповідь)

1. Село
2. Селище міського типу
3. Місто
4. (не читати) Відмова від відповіді

[якщо 5 = 1-3] **6. Чи можете Ви сказати мені назву міста/села?** Якщо так, пропустіть питання 6.1

ЗАПИШІТЬ: _____

[якщо 5 = 4] **6.1 Скажіть, будь ласка, принаймні розмір населеного пункту.**

1. Населений пункт з населенням понад 1 млн осіб
2. Населений пункт з населенням менше 1 млн осіб, але більше 500 тис.
3. Населений пункт з населенням менше 500 тис. осіб, але більше 100 тис.
4. Населений пункт з населенням менше 100 тис. осіб, але більше 50 тис.
5. Населений пункт з населенням менше 50 тис. осіб
6. Відмова від відповіді [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю]

7. Чи був Ваш населений пункт, де Ви зараз перебуваєте, під окупацією з моменту повномасштабного вторгнення?

1. Так, (повністю або частково), але був деокупований
2. Так, досі перебуває під окупацією [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю]
3. Ні [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю]
4. Відмова від відповіді / Не знаю [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю].

8. Чи виїжджали Ви з основного місця проживання під час окупації, за винятком короткострокових поїздок, таких як відрядження, відвідування родичів тощо?
Можливі два варіанти відповіді

1. Так, я виїжджав до іншого населеного пункту/області [ЗАПРОСИТИ НА ФГД ДЛЯ ТИХ, ХТО ВИЇЗДЖАВ, АЛЕ ПОВЕРНУВСЯ ДО СВОГО МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ]
2. Так, я виїхав за кордон [ЗАПРОСИТИ НА ФГД ДЛЯ ТИХ, ХТО ВИЇЗДЖАВ, АЛЕ ПОВЕРНУВСЯ ДО СВОГО МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ]
3. Ні [ЗАПРОСИТИ НА ФГД ДЛЯ ТИХ, ХТО НЕ ВИЇЗДЖАЛИ З МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ].
4. Так, я виїхав до іншого місця проживання в цьому ж населеному пункті [ЗАПРОСИТИ НА ФГД ДЛЯ ТИХ, ХТО НЕ ВИЇЗДЖАЛИ З МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ].
5. Відмова від відповіді / Не знаю [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю].

9. Яка Ваша стать?

1. Чоловіча
2. Жіноча

10. Яка ваша професія? ЗАПИШІТЬ: _____

Не читати

1. Робітник
2. Фермер
3. Офісний працівник
4. Керівник вищої або середньої ланки
5. Пенсіонер (не працює)
6. Студент
7. Домогосподар
8. Безробітний

- 9. Самозайнятий/підприємець
- 10. Зайнятий в Збройних Силах України
- 11. Волонтер
- 12. Ветеран
- 97. Інше
- 98. Важко відповісти
- 99. Немає відповіді

11. Який найвищий рівень освіти Ви отримали?

- 1. Початкова [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю]
- 2. Неповна середня
- 3. Загальна середня
- 4. Професійно-технічна середня
- 5. Незакінчена вища / Вища
- 6. Важко відповісти / Немає відповіді [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю]

12. Наскільки комфортно Вам було б обговорювати період окупації та деокупації Вашого населеного пункту?

- 1. Дуже комфортно
- 2. Скоріше комфортно
- 3. Скоріше некомфортно
- 4. Дуже некомфортно [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю]
- 5. Важко відповісти / Немає відповіді [КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю]

Додаток В. Гайд дослідження

Гайд для фокус-групової дискусії з деокупованими громадами

Учасники:

Цільова група (ТА) 1: Свідки окупації – ті, хто не покидав свого населеного пункту під час окупації

Цільова група (ТА) 2: Репатріанти – ті, хто виїжджав зі свого населеного пункту на період окупації, але повернувся після його звільнення

Вступ (5 хв)

1. *Вітання, пояснення мети дослідження:* визначити соціальні, економічні, безпекові, інфраструктурні, медичні та освітні аспекти, які найбільше хвилюють мешканців після деокупації, як пріоритети майбутньої роботи місцевого самоврядування; зрозуміти готовність різних груп громадян долучитися до процесу реконструкції та ретроспективне сприйняття ними представників місцевого самоврядування, лідерів громад тощо; визначити основні причини перебування на деокупованих територіях серед тих громадян, які не залишили місця проживання попри можливі загрози, та серед тих, хто повернувся додому в громади після деокупації.

2. *Примітка:* усі коментарі та відповіді є добровільними, немає правильних чи неправильних відповідей чи думок, і всі коментарі є цінними для нашого дослідження; для фокус-групової дискусії – говоріть по черзі, а не всі відразу, щоб мати можливість почути всіх. Ми гарантуємо конфіденційність для всіх учасників. Результати фокус-групової дискусії будуть використовуватися лише в узагальненому вигляді, без використання персональних даних, за якими можна ідентифікувати учасників.

3. *Пояснення декількох «правил» дискусії:*

- Мисліть критично – конструктивна критика та негативні оцінки так само важливі, як і позитивні коментарі та похвала;
- Говоріть по черзі, а не всі відразу, щоб можна було почути всіх;
- Будьте якомога конкретнішими та намагайтесь використовувати реальні приклади, коли це можливо (учасники можуть говорити не тільки про свій особистий досвід);
- Сьогодні ми обговорюємо складні теми, тому, Ви можете не відповідати на незручні для Вас запитання;
- Мобільні телефони: вимкніть або переведіть у беззвучний режим;
- Ми будемо стежити за повітряною тривоною по всій країні, та поінформуємо вас, якщо виникне потреба перервати нашу дискусію і перейти до укриття.

Блок 1. Сприйняття деокупованих територій до та після окупації (15 хв)

1.1 Будь-ласка, назвіть своє ім'я, звідки Ви та що у вашому місці проживання подобається вам найбільше.

1.2 (ТА 1 – Свідки окупації) Наша група сьогодні складається з жителів різних деокупованих громад, але є дещо, що вас об'єднує: під час окупації ви не покидали свій населений пункт. Ваш досвід є неоціненним. Я хочу запитати у кожного з вас, чому ви залишились незважаючи на пряму небезпеку для вашого життя? Що можна назвати основною причиною яка спонукала вас залишитися? *Модератору: за потреби зондуйте - причини пов'язані з сімейними обставинами (сім'я, батьки, діти), економічні чинники (робота, приватна власність, відсутність коштів для виїзду), неможливість покинути населений пункт через швидкі темпи окупації, інше.*

1.3 Чи робили ви спроби виїхати? Чи плануєте зараз або найближчим часом переїзд? Якби була така можливість, куди б ви виїхали? *Якщо "Так"* - Назвіть, будь-ласка, причини, чому ви хотіли б переїхати? *Якщо "Ні"* - чому ви хочете залишитися?

1.4 (ТА 1) Як ви ставитесь до тих жителів вашого населеного пункту, які виїхали, але повернулися наразі? Як ви вважаєте, їхнє рішення було скоріше правильним чи скоріше не правильним? Чому?

1.5 (ТА 2 Репатріанти) Наша група сьогодні складається з жителів різних деокупованих громад, але є дещо, що вас об'єднує: ви повернулися жити в свій населений пункт, після переїзду на певний період часу. Ваш досвід є неоціненним. Поділіться, будь ласка, своїм досвідом, куди саме ви виїжджали і як це відбувалося? Чому ви вирішили повернутися? *Модератору: за потреби зондуйте - причини пов'язані з сімейними обставинами (сім'я, батьки, діти), економічні чинники (робота, приватна власність).*

1.6 (ТА2) Чи думали ви все-таки змінити місце свого постійного проживання, переїхати кудись? *Якщо "Так"* - куди? Можете назвати причини, які вас спонукали задуматися про можливий переїзд? *Якщо "Ні"* - чому ви хочете залишитися?

1.7 (ТА 2) Як ви ставитесь до жителів, які не покидали ваш населений пункт під час окупації? Як ви вважаєте, їхнє рішення було скоріше правильним чи скоріше не правильним? Чому?

1.8 Як ви ставитесь до жителів вашого населеного пункту, які виїхали і не повернулись? Чи є різниця між тими, хто виїхав на іншу територію України і тими, хто виїхав за кордон? Як ви гадаєте, скільки відсотків з тих хто виїхав за кордон повернеться? А як щодо тих, хто виїхав до іншого населеного пункту в Україні? Чи є щось, що могло б стимулювати їх повернутися, окрім завершення війни? *Якщо ні* - чому ні?

Блок 2. Економіка та життя після деокупації (20 хв)

Модератору: - Давайте поговоримо про життя після звільнення вашого населеного пункту та економічну ситуацію у ньому, тобто наявність та доступність робочих місць, наявність місцевих підприємців, магазинів, кафе, ресторанів та інших бізнесів.

2.1 (ТА 1). Відразу після звільнення вашого населеного пункту виникло чимало проблем, які потрібно було вирішити першочергово, щоб мінімізувати негативні наслідки ситуації та забезпечити населення всім необхідним для проживання та перебування у місті чи селі. Скажіть, будь-ласка, з якими потребами та проблемами ви особисто зіштовхнулись найперше? *Модератору: зондуйте при потребі - відновлення власного житла, документів, відсутність водопостачання, електроенергії, засобів зв'язку, відсутність продуктів харчування, гуманітарної допомоги.* Чи було вирішено цю проблему? *Модератору: Якщо відповідь "Так" - як швидко її було вирішено і хто цьому посприяв (місцева влада, міжнародні фонди, жителі міста, власними зусиллями було вирішено питання)*

Модератору: якщо відповідь "Ні" - У чому полягає складність її вирішенню? Хто, на вашу думку, має посприяти вирішенню цього питання?

2.2 (ТА 2) Після повернення до вашого населеного пункту, з якими проблемами ви зіштовхнулись особисто та чи були вони вирішені?

Модератору: Якщо відповідь "Так" - як швидко це питання було вирішено і хто цьому посприяв (місцева влада, міжнародні фонди, жителі міста, власними зусиллями було вирішено питання).

Модератору: якщо відповідь "Ні" - У чому полягає складність вирішення цього питання? Хто, на вашу думку, має посприяти вирішенню цього питання?

2.3 (ТА 2) Чи були певні проблеми вже вирішені до вашого повернення? Якщо "Так", то які саме?

2.4 Якщо оцінювати по шкалі від 0 до 5, де 0 - економічний розвиток відсутній, а 5 - економічний розвиток наявний на високому рівні, яку оцінку ви б поставили своєму населеному пункту до окупації, під час (для ТА1) та після неї? *Модератору: зондуйте при потребі, якщо оцінки відрізняються - Які саме зміни ви відчували і як це вплинуло на ваше повсякденне життя? Які економічні питання є найкритичнішими у Вашому населеному пункті? Модератору: зондуйте при потребі - відсутність робочих місць, заробітна плата, закриття малих та середніх підприємств тощо.*

2.5 Давайте за такою ж шкалою від 0 до 5 оцінимо такий аспект життя як охорона здоров'я до окупації, під час (для ТА1) та після неї? Сюди відносимо медичні установи, аптеки, медпрацівників, та все, що допомагає нам подолати проблеми зі здоров'ям, якщо виникає така необхідність. Чи були у вас або ваших знайомих випадки, коли їм знадобилася медична допомога, але вони не змогли її отримати під час або після окупації? Які проблеми в цій сфері найбільше вас турбують, коли мова йде про ваш населений пункт? *Модератору: зондуйте при потребі - відсутність медикаментів, відсутність фахівців, найближчий медичний заклад знаходиться за межами населеного пункту.*

2.6 Також, попрошу вас оцінити ситуацію з освітою - школами, дитсадками та закладами середньої спеціальної та вищої освіти у вашому регіоні або громаді. Оцінюємо також від 0 до 5 до, під час та після окупації. Що змінилося на краще, що на гірше, що не змінилося? Які проблеми в цій сфері найбільше вас турбують, коли мова йде про ваш населений пункт?

2.7 Загалом, наскільки комфортно вам жити у вашому місті/селі? Чи задовольняють комунальні послуги (електрика, газ, водопостачання тощо) Чи є проблеми з цими послугами?

2.8 Говорячи про Україну під час війни, поняття безпеки наразі доволі відносно, та її сприйняття у кожної людини відчувається по-різному. Якщо говорити особисто про вас, чи безпечно ви почуваетесь у своєму регіоні? Як би ви оцінили якість бомбосховищ у вашому населеному пункті, та як часто ви їх відвідуєте?

2.9 (якщо не було згадано раніше) Де би ви почувалися в більшій безпеці?

2.10 (ТА 2 якщо не було згадано раніше) Де ви почувалися безпечніше - вдома чи в місті, куди ви переїжджали на період окупації вашого населеного пункту?

Блок 3. Місцева влада та процеси відбудови (20 хв)

3.1 Наскільки ви задоволені роботою вашої місцевої влади? Чи ефективною є діяльність місцевих депутатів? А як щодо голови громади/міста? Як вони себе повели до, під час (тільки для ТА 1) та після окупації? Чи підтримувала місцева влада жителів свого регіону? Якщо так - то як саме? На вашу думку, які дії влади були ефективними після звільнення вашого населеного пункту, а які - ні?

3.2 Чи змінилось ваше відношення до місцевої влади, якщо порівнювати до та після окупації?

Модератору: Якщо відповідь "Так" - Ваше відношення покращилось чи погіршилось? Якими діями місцевої влади це зумовлено?

Модератору: Якщо "Ні" - Місцева влада і надалі є ефективною, чи навпаки - неефективною, на вашу думку? Чому?

3.3 Наскільки ви задоволені процесами відбудови в вашому регіоні? Що було зроблено, наскільки якісно або неякісно? Чи можете поділитися прикладами найуспішніших випадків відбудови та найменш успішними, на вашу думку?

3.4 Як Ви вважаєте, кошти на відбудову вашого населеного пункту були виділені на реалізацію необхідних проєктів?

Модератору: Якщо відповідь "Так" - чи можете Ви назвати деякі з них?

Модератору: Якщо відповідь "Ні" - А на що в першу чергу потрібно було звернути увагу при плануванні та втіленні процесів відбудови?

3.5 Чи знаєте ви, як або звідки ці кошти залучались? Яка була роль місцевої влади у відбудові? Чи допомагали якісь фонди або міжнародні організації?

3.6 Чи були залучені особисто ви або ваші близькі чи знайомі до процесів відбудови? *Якщо "Так"* - Яким чином Ви були залучені? *Якщо ні* - чи хотіли б бути залучені? *Якщо хотіли* - що стало перешкодою? Як ви вважаєте, що буде краще для вашого міста/села - якщо місцеві жителі будуть керувати відбудовою та безпосередньо відбудовувати чи краще, щоб це робили спеціальні групи, експерти, представники міжнародної спільноти, ворог після поразки? Хто має бути відповідальний: місце влада, жителі, зовнішні експерти?

3.7 Якщо з'явиться можливість пройти спеціальні курси, де навчатимуть навичкам, які будуть корисні для відбудови вашого регіону, наскільки ймовірно, що ви б пішли на такі курси? *Для тих, хто зацікавлений особисто долучитись* - Чим саме ви би хотіли займатися, якби брали участь у відбудові, яку роль для себе ви бачите у цьому процесі?

Завершення дискусії.

4.1 Уявіть ваш населений пункт через 10 років. Яким ви його бачите? Чи є аспекти, які зазнали розвитку - економічний, соціальний, інфраструктурний, освітній тощо. Якщо розвиток відбувся - хто цьому посприяв?

Модератору: якщо будуть негативні очікування, уточніть, як можна цього уникнути та хто повинен цьому посприяти.

4.2 Під час сьогоднішньої дискусії ми обговорили багато аспектів життя у вашій громаді до та після окупації. Чи є ще щось, що повинен знати той, хто хоче повністю зрозуміти цю тему?